

გვანცა კოპლატაძე

სომეხთა ჩამოსახლება სამცხე-ჯავახეთში XIX საუკუნის 30-იან წლებში

ისტორიულ მეცნიერებათა ფუძემდებელი ჰეროდოტე (ძვ. წ. V ს.) სომეხთა წინაპრების — არმენიელთა შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის: კერძოდ, რომ ისინი მომდინარეობენ ფრიგიელებიდან, რომელნიც თავდაპირველად ბრიგების სახელწოდებით ევროპაში, მაკედონიელთა მეზობლად მკვიდრობდნენ, აზიაში შემდეგ გადმოსახლდნენ და საცხოვრებელ ადგილთან ერთად სახელიც შეიცვალეს — ფრიგიელები დაირქვესო.¹ თუ გავითვალისწინებთ ჰეროდოტეს, ვითარცა მკვლევარი ისტორიკოსის, ღირსებებს: იმ დროისათვის საფუძვლიან განათლებას, ერუდიციას, მოღვაწეობის პერიოდს — მცირე აზიაში მცხოვრებ ტომთა წარმომავლობის შესწავლა საკუთარი დაკვირვებისა და გამოკითხვის მეთოდების გამოყენებით უშუალოდ თვითონ შეეძლო, აგრეთვე, წერილობით წყაროებს, რომელთაც არა მხოლოდ კარგად იცნობდა, არამედ კრიტიკულადაც უდგებოდა, მაშინ მისი ცნობის სანდოობა ეჭვს აღარ იწვევს.

ასე რომ, პრეტენზიები სომხებისა, რომ ისინი ამიერკავკასიასა და, კერძოდ, საქართველოში ძირძველ მოსახლეობას წარმოადგენენ, რამდენადაც მათი წინაპრები აზიაში ევროპიდან მოვიდნენ, სრულიად უსაფუძვლოა. ამასთან, ეს გადმოსახლება არც თუ ისე შორეულ წარსულში უნდა მომხდარიყო, რადგან ახალ ტერიტორიაზე, რომელშიც ქართველი ხალხის ისტორიული მიწა-წყლის ნაწილიც შედიოდა, მათ საკუთარი სახელმწიფოს შექმნა, როგორც ეს დღეს მეცნიერებაშია გარკვეული, მხოლოდ ძვ. წ. 190 წელს შეძლეს. თუმცა ამ სახელმწიფომ გარკვეულ წარმატებებს მიაღწია,

¹ ჰეროდოტე, ისტორია ორ ტომად. ძვ. ბერძნულიდან თარგმნა თ. ვაუხნიშვილმა, ტ, II, თბ., 1976, გვ. 434.

მაგრამ მისი არსებობა არც თუ ისე ხანგრძლივი გამოდგა, რადგან 387 წელს იგი ბიზანტიის იმპერიამ და სასანიდების ირანმა გაიყო.

დაკარგეს რა სახელმწიფოებრიობა, იმ ანდაზის მიხედვით, რომელნიც თვითონვე შექმნეს — სადაც პურის სუნი იგრძნო, იქ დაიდებინა, არმენიელებმა ვერც ახალ სამკვიდრებელს უერთგულეს და მთელს მაშინდელ მსოფლიოში გაიფანტნენ, ხოლო მათი ერთი ნაწილი, თავშესაფრის ძიებაში, სამხრეთ საქართველოს საზღვრებშიც შემოსახლდა. ჩვენს ქვეყანაში სომხების მიგრაციის პროცესი VII-IX საუკუნეებში არაბთა შემოსევებმა განაახლა. მართალია, თავდაპირველად ამ მიგრაციებს პოლიტიკური ხასიათი არ ჰქონდა,² ანუ სომხები მხოლოდდამხოლოდ თავშესაფარს ეძებდნენ და ქართველების ზურგს ამოფარებულნი, რომელნიც საკუთარი მიწა-წყლის დასაცავად თავგანწირვით იბრძოდნენ, თავს შედარებით უსაფრთხოდ გრძნობდნენ, მაგრამ როგორც ჩვენი, ისე საკუთარი ბუნებიდან გამომდინარე, დროთა განმავლობაში თავი არა მხოლოდ შინაურებად, არამედ დაკავებული ტერიტორიების ბატონ-პატრონებადაც წარმოიდგინეს, რის გასამყარებლადაც არც იმის მტკიცება გასჭირვებიათ, რომ ისინი ამ ადგილებში უხსოვარი დროიდან მკვიდრობდნენ.

ამასთან, როგორც ამას სრულიად სამართლიანად შენიშნავს გ. მარხულია, წინა აზიის დაპყრობილ ქვეყნებში არაბებმა სომხების სახით დასაყრდენი იპოვეს. სომხები მალევე მიხვდნენ, რომ დამპყრობლებთან კარგი დამოკიდებულებითა და მათთვის სამსახურის გაწევით, ამიერკავკასიაში თავიანთ პოზიციებს თვითონაც განიმტკიცებდნენ და უკვე პოლიტიკური მიზნებიც დაისახეს. აქვე უნდა აღინიშნოს ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტიც, რომელიც გულისხმიერ ანალიზს მოითხოვს: როგორც არაბები, ასევე შემდგომი პერიოდის მაჰმადიანი დამპყრობლები: მონღოლები, თურქები თუ სპარსელები, რომელნიც მართლმადიდებელ ქრისტიანებს საკუთარი სარწმუნოების დათმობასა და გამუსულმანებას სიცოცხლის დაკარგვის შიშით აიძულებდნენ, მონოფიზიტების, მათ შორის სომხების, სარწმუნოებას ლოიალურად ეკიდებოდნენ და მფარველობდნენ კიდევც.

გფიქრობთ, ეს ფრიალ საყურადღებო ფაქტი იმით უნდა აიხსნას, რომ გაცნობიერებულად თუ გაუცნობიერებულად, რამდენადაც ერეტიკოსებს ქრისტეს ჭეშმარიტ აღმსარებლებად არც ისინი თვლიდნენ, ამდენად არც საკუთარი სარწმუნოების სერიოზულ მტრებად

² Гурам Мархулия, Исторические аспекты переселения и поселения армян в Грузии, <http://Karabak-info.com/archives/2861?lang=ru> 13.01.2014/10:10.

ალიქვამდნენ, მით უმეტეს, რომ მონოფიზიტები მართლმადიდებლებთან ბრძოლაში მნიშვნელოვან სამსახურს უწევდნენ. არაბების მფარველობის წყალობით, სომხურმა მონოფიზიტურმა ეკლესიამ 704 წელს ჯერ ალბანური ეკლესია დაიმორჩილა და ჩაყლაპა, ხოლო მე-10 საუკუნის შუა ხანებში სომხებმა საქართველოს ტერიტორიაზე, თითქმის ექვსი საუკუნის შემდეგ, პირველად შექმნეს ორი სახელმწიფო: ვანანდისა და ლორე-ტაშირის; აქედან მოყოლებული უკვე ინტენსიურად დაიწყო შეგნებული და გამიზნული ბრძოლა ამ მხარეებში ქართველთა მკვიდრობისა და მოღვაწეობის ისტორიული კვალის წასაშლელადაც, რაც ქართული კულტურის მატერიალური ძეგლების ან სრულ განადგურებას გულისხმობდა, ან მათთვის სომხური სახის მიცემას. სომხები უკვე აღარც დაკავებულ ტერიტორიებს სჯერდებოდნენ და ჩრდილოეთისაკენ მოისწრაფვოდნენ, თავდამსხმელებთან უთანასწორო ყოველდღიურ ბრძოლებში გაჭლეტილ ქართველთა მიწა-წყალზე დასამკვიდრებლად.

აღებ-მიცემობისა და ვაჭრობის განსაკუთრებული ნიჭის წყალობით შეძენილი დიდძალი ქონებით ისინი ქვეყნის მმართველებისაგან არა მხოლოდ მშვიდობასა და კეთილგანწყობილებას ყიდულობდნენ, არამედ საერთოდ ქვეყანაში ეკონომიკური ვითარების გასაუმჯობესებლად მათ კარზე საჭირო პირებიც ზდებოდნენ. ამ მიზეზით მათ გამოყენებას არა მხოლოდ დამპყრობლები, არამედ ქართველი მეფეებიც ცდილობდნენ. მაგალითად, მეფე ერეკლემ მე-18 საუკუნის 80-იან წლებში იმ მიზნით, რომ სომხები ქვეყნის ეკონომიკურად დაწინაურებასაც შეუწყობდნენ ხელს და სამხრეთიდან საქართველოში შემოსასვლელ გზებსაც დაიცავდნენ, ქვემო ქართლის გაუკაცრიელებულ სოფლებში 7000-ზე მეტი სომხური ოჯახი შემოასახლა, თუმცა იმედმა არ გაუძარტლა: სომხებს არც ქვეყნის საზღვრების დასაცავად გამოუდვიათ თავი და დიდად არც ქართლ-კახეთის სამეფოს ეკონომიკას წასდგომიან, პირიქით, მელიქ აბომა, რომელსაც ერეკლემ სათავადოდ ბოლნის-დმანისთან ვრცელი ტერიტორია უბოძა, როგორც კი გაძლიერდა, ჯავახეთზე თავდასხმები დაიწყო, რომელთა დროსაც ამ მხარიდან დიდძალი ნადავლი და ტყვეები გაჰყავდა.³

მანამდე, 1723 წელს, ივლისში, ირან-თურქეთში მცხოვრებ სომხებს, იმავე მიზნით, პეტრე პირველმა, ამ დროისათვის რუსეთის მიერ უკვე დაპყრობილი კასპიის ზღვისპირა რეგიონებში (გილანი, ბაქო, შემახია, დერბენტი) დასახლებისათვის მოუწოდა და

³ მოყვანილია წიგნიდან: შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი. თბ. 1975. გვ. 344.

თანაც სავაჭრო საქმიანობაში ხელისშეწყობასა და გადასახადებში შეღავათებს შეჰპირდა.⁴ რუსეთის იმპერიის საზღვრებში სომეხთა შემოსახლება მთელი მე-18 საუკუნის განმავლობაში გაგრძელდა, რის შედეგადაც ჩრდილოეთ კავკასიაში, ასტრახანში, მდ. დონზე და თვით პეტერბურგშიც ძლიერი სომხური კოლონიები შეიქმნა.

ცნობილია, მართლმადიდებლური სახელმწიფოები, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, ადამიანებს სარწმუნოებისათვის არ სდევნიან. ამიტომ, ბუნებრივია, სომხურ ეკლესიას, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მაინცდამაინც მძაფრ დევნას არც მაჰმადიანური ქვეყნების ხელისუფლებისაგან განიცდიდა, რუსეთის მფარველობაში სრული სიმშვიდისა და საკუთარი ძლიერებისა და გავლენის გაზრდისა და განმტკიცებაზე ზრუნვის უკეთესი პირობები შეექმნა, ვიდრე თავად რუსულ მართლმადიდებელ ეკლესიას, რომელსაც პეტრე I-მა, პატრიარქის ინსტიტუტის გაუქმებითა და თვითმმართველობის უფლების წართმევით დამოუკიდებლობა მოუსპო და წმ. სინოდი სახელმწიფო მოხელეს, ობერპროკურორს დაუქვემდებარა. ზემოთქმულიდან გამომდინარე, მდიდარმა და გავლენიანმა სომხებმა არც მაჰმადიანურ ქვეყნებში მცხოვრები თანამომძეები დაივიწყეს და რუსეთის სამეფო კარის წინაშე მათი იქიდან გამოყვანისა და რუსეთის საზღვრებში დასახლების საკითხს სულ უფრო ხშირად და სულ უფრო აქტიურად აყენებდნენ.

1828-29 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დროს, თურქეთში მცხოვრები სომხები, რომელთა რიცხვიც 20.000-ს აღწევდა, რუსეთის გამარჯვების იმედით ცოცხლობდა, რაც მათ თურქეთის დატოვებისა და ქრისტიანული იმპერიის საზღვრებში შესახლების საშუალებას მისცემდა. 1828 წლის ზაფხულში კავკასიის ჯარების მთავარსარდალმა გენერალმა პასკევიჩმა თურქებს მიტაცებული ქართული ციხეები და ქალაქები: ყარსი, ახალქალაქი, ხერთვისი, ახალციხე, არტანანი, ბაიაზეთი, არზრუმი ზედიზედ წაართვა... როგორც გენერალმა პასკევიჩმა, ისე მისმა მრჩეველებმაც კარგად იცოდნენ, რომ რუსეთს სისხლისმღვრელ ბრძოლებში მოპოვებული გამარჯვების სრული რეალიზება გაუჭირდებოდა, ანუ ისტორიულ სამართლიანობას ბოლომდე ვერ აღადგენდა და გამოხსნილ მიწა-წყალს საქართველოს სრულად ვერ შემოუერთებდა, რადგან ევროპულ სახელმწიფოებს ზემოხსენებულ ომში თურქეთის მხარე ეჭირათ და ზავის დადებისას მის ინტერესებს დაუფარავად დაიცავდნენ.

⁴ С. Глинка, Описание переселения армян азербайджанских в пределы России, 1831 г. Стр. 17.

ამიტომ, როგორც პეტერბურგიდან ნესელროდე პასკევიჩს წერდა, თუმცა „მის მიერ განთავისუფლებული მფრთხალი სომხებიცა და თავაწყვეტილი ქურთებიც მას ყველგან, ვითარცა მამას ისე უყურებდნენ“ და დახმარებას იარაღის ხელში აღებითაც ცდილობდნენ, მაგრამ, რადგანაც ზემოხსენებული მიზეზისა გამო, რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მიწა-წყლიანად ვერ შემოიყვანდნენ, ამიტომ მხოლოდ ქრისტიანი სომხების იმერეთ-სამეგრელოში გადმოსახლებაზე უნდა ეზრუნათ.

პასუხად 1829 წლის 5 იანვარს პასკევიჩი ნესელროდეს მოახსენებდა, რომ რამდენადაც სამეგრელოს დიდი ნაწილი ჭაობიანი იყო და ტყით დაფარული, ხოლო მჭიდროდ დასახლებულ იმერეთში თავისუფალი სახაზინო მიწა საერთოდ არ არსებობდა, ამიტომ სომხები ახალციხისა და ყარსის საფაშოების შემოერთებულ ნაწილებში, ქვემო ქართლის დაუსახლებელ მიდამოებსა და სომხეთის ოლქის ზემო ნაწილში უნდა ჩაესახლებინათ.

1828 წლის 27 დეკემბერს არზრუმის სუბ-კარაპეტას სახელობის მონასტრის ეპისკოპოსმა და ოთხმა არქიმანდრიტმა გენერალ-მაიორ პანკრატეეს თხოვნა გადასცეს, სადაც აღწერილი იყო მდგომარეობა ქრისტიანი სომხებისა, რომელთაც თურქები და ქურთები უკიდურესად ავიწროებდნენ და მათ ტაძრებსა და სიწმინდეებს ანგრევდნენ და შეურაცხყოფდნენ. მონოფიზიტი სომხები რუსეთის მართლმადიდებელი იმპერიისაგან დახმარებას ითხოვდნენ, რუსულ ჯარს არზრუმში იწვევდნენ და ქვეშევრდომობასა და ბრძოლაში თანადგომას ჰპირდებოდნენ.

1829 წლის ივნისში პასკევიჩმა პეტერბურგში გენერალ-ადიუტანტი პოტიომკინი წარგზავნა, რომელმაც იმპერატორ ნიკოლოზ პირველს პირადად მოახსენა, როგორი სიყვარულითა და სიხარულით ხვდებოდნენ რუსულ ჯარს თურქეთში მცხოვრები სომხები და ზოგჯერ თვითონაც იღებდნენ ხელში იარაღს. რამდენადაც მათი დატოვება თურქეთში უკვე მათ გაწირვას ნიშნავდა, ამიტომ რუსეთის ერთგული სომხები აუცილებლად უნდა გადმოესახლებინათ, რითაც არა მხოლოდ ბრძოლის დროს გამოჩენილ ერთგულებასა და თანადგომას დაუფასებდნენ, არამედ ქვეყნის ეკონომიკის განვითარებასაც ხელს შეუწყობდნენ, რადგან სომხები ვაჭრობასა და აღებ-მიცემობის საქმეში უჩვეულო ნიჭიერებას იჩენდნენ.

1829 წ. 18 ნოემბერს პასკევიჩმა იმპერატორისაგან სომხების გადმოსახლებაზე თანხმობა მიიღო და ისიც მიუთითა, რომ ისინი ახალ-

ციხესა და მის მიდამოებში უნდა დაესახლებინათ, რათა საჭიროების შემთხვევაში ახალი საზღვრებიც დაეცვათ და ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებით ამ მხარის ეკონომიკურად დაწინაურებისთვისაც შეეწყოთ ხელი. ვარაუდით ყარსის, ერზრუმისა და ბაიაზეთის ვილაიეთებიდან სულ 8.000 ოჯახი უნდა შემოსახლებულიყო, მაგრამ საქმე საქმეზე რომ მიდგა, ეს რიცხვი 14 ათასამდე გაიზარდა.

თავდაპირველად თურქეთის მთავრობა შეეცადა, ხელი შეეშალა სომხებისათვის დაეტოვებინათ ქვეყანა, ამიტომ სტამბოლიდან სომეხი ეპისკოპოსი ბართლომე გამოაგზავნა, რომელიც ხალხს მოუწოდებდა უპატრონოდ არ დაეგდოთ არც სამშობლო და არც წინაპართა საფლავები, მაგრამ ხალხს, თავი ისე მობეზრებული ჰქონდა თურქების მონობის მძიმე უღლისაგან, რომ არავის და არაფრის მოსმენა არ სურდა. სომხები აღარ მალავდნენ, რომ თურქულ პურს რუსული თივა ერჩივნათ. სამაგიეროდ, ახალციხის საფაშოდან და აფხაზეთიდან თურქეთში გამაჰმადიანებული ქართველები მიდიოდნენ უწყვეტ ნაკადებად. შეიძლება ესეც იყო მიზეზი იმისა, რომ თურქეთი ვითარებას შეეგუა და სომხების მიგრაციის პროცესის შესაჩერებლად აღარაფერი უღონია. თავის მხრივ, საკუთარი სახელმწიფოებრივი ინტერესებიდან გამომდინარე, არც რუსეთი აბრკოლებდა ქვეყნიდან იმ მაჰმადიან ქართველთა გადინებას, რომელთაც თავის დროზე ვერ მოასწრეს, დამარცხებული თურქების ჯარს გაყოლოდნენ. პირიქით, პასკევიჩს უყვარდა გამოთქმა ერთი რომაელი სარდლისა: გაქცეულ მტერს ოქროს ხიდი უნდა აუგოო.

სამწუხაროდ, უნდა ვაღიაროთ, რომ პასკევიჩი მართალი იყო, როცა მუსლიმან ქართველებს მტრებად მიიჩნევდა. ამაში თვითონ დარწმუნდა, როცა ნახა, რომ რუსეთის არმიას, რომელიც თურქეთს მიტაცებული მიწა-წყლის უკან წასართმევად და საქართველოსთან მისი შეერთებისათვის ებრძოდა, ეროვნებით თურქებზე უფრო დიდი თავგანწირვით მაჰმადიანი მესხები ებრძოდნენ.

რადგან მესხები მასობრივად მაჰმადიანდებოდნენ „ჭირისათვის დიდისა“ (ვახუშტი), ამ მხარეში ისლამი შედარებით მალე გაბატონდა. როგორც შ. ლომსაძე წერს: „ისლამის გავრცელებას შედეგად მოსდევდა საკუთარ რელიგიასა და კულტურაზე უარის თქმა. ასეთი ვითარება იწვევდა მშობლიური ქართული ენის თანდათან შესუსტებასა და გადავიწყებას, რომლის ადგილს დამპყრობლის ენა იჭერდა“.⁵ ბუნებრივია, მუსლიმური რელიგიის აღმსარებელი ქა-

⁵ შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, თბ., 1975, გვ. 299.

რთველი წინაპართა მიერ შექმნილი ქრისტიანული კულტურის არა თუ მემკვიდრედ გრძნობდა თავს, არამედ, პირიქით, როგორც უცხო-სა და მიუღებელს, ისე უყურებდა. გადაგვარებული პატრონებისა-გან მიტოვებულ საუნჯეს ან უცხონი ეპატრონებოდნენ, ან საერთოდ ნადგურდებოდა. მაჰმადიანური ფანატიზმით შეპყრობილი მესხები-სათვის ქართველი უკვე ქრისტიანის სინონიმი იყო, ამიტომ, ბუნე-ბრივია, ქრისტიანობის უარყოფილი ქრისტიან ქართველებსაც გაუბრძოდნენ და საკუთარ ეროვნულ წარმომავლობაზე საუბარსაც. თუ იმასაც გავიხსენებთ, რომ 1770 წელს ასპინძასთან გამართულ სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში მეფე ერეკლეს ძირითადად მაჰ-მადიანი მესხები და ლაზები ებრძოდნენ, ვეღარც პასკევიჩს დავდებთ ბრალად იმას, რომ იგი მათში ქრისტიანობისა და ქრისტიანული იმპერიის მტრებს ხედავდა. თუ სამართლიანები ვიქნებით, პასკევი-ჩის ვერც იმაში დავადანაშაულებთ, რომ ყურად არ იღო მესხეთიდან აღრე გამოქცეულ თავად-აზნაურთა თხოვნა და გამარჯვების შემდეგ ქართველ მეფეთა მიერ ნაწყალობევი ძველი მამულები არ დაუბრუნ-ნა. მათ რომ საკუთარი მამულები არა რუსული არმიის გამარჯვების შემდეგ, არამედ თურქებისაგან მიტაცებული მიწა-წყლის დასა-ბრუნებლად გამართულ სისხლისმღვრელი ბრძოლებისას გახსენე-ბოდათ და მათში მონაწილეობა თვითონაც მიეღოთ, სავარაუდოდ, პასკევიჩი უარს ვეღარ იტყვოდა.

რუსეთსა და თურქეთს შორის აღრიანობოლისში დადებული ხელშეკრულების მე-13 მუხლით მოსახლეობის გადასახლება-გად-მოსახლებისთვის 18 თვე იყო დანიშნული. ქართველი მაჰმადიანე-ბი, განსაკუთრებით დიდი მამულების პატრონი ბეგები და ალები, დათქმულ ვადაში ჩატევას ჩქარობდნენ და ამიტომ ფასსაც დიდად აღარ დაგიდევდნენ, მამა-პაპათა სისხლით მორწყულ მიწა-წყალს გროშებად ჰყიდნენ არაქართველ ვაჭრებზე, უცხო ეროვნების მოხ-ელეებსა და სპეკულანტებზე. საკმაოდ ვრცელი მამულები შეიძინა არქიეპისკოპოსმა კარაპეტამ სომხური ეკლესიის სახელით. მათგან მიღებული შემოსავალი შემდეგში სომხური სკოლის გახსნასა და სხვა სომხურ საქმეებს ხმარდებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ იმპერიის ხელისუფლებას მტკიცედ სჯე-როდა, ახალციხიდან მაჰმადიანთა სრული გასახლება სამხრეთის საზღვრების განმტკიცებას უზრუნველყოფდა, მაჰმადიან მესხთა ის ნაწილი, რომელმაც თავის სამშობლოში დარჩენა მოისურვა, ძალ-დატანებით არ გაუსახლებია. ისინი მე-20 საუკუნის ორმოციან

წლებში, დიდი სამამულო ომის დროს სტალინმა გადაასახლა მესხეთიდან შუა აზიაში, რადგან კარგად ხედავდა, რა საშიშროებას უქმნიდა ეს ხალხი, ვისაც თვალი მუდამ ერთმორწმუნე თურქეთისაკენ ეჭირა, ქვეყნის უსაფრთხოებას, მით უმეტეს მაშინ, როცა თურქეთი გერმანიის მოკავშირედ მოიაზრებოდა.

14 ათასი ოჯახი, რომელიც ახალციხის საფაშოში შემოსახლები-სათვის არზრუმის, ყარსისა და ბაიაზეთის საფაშოებიდან დაიძრა, თუ ოჯახში საშუალოდ ექვს სულს ვიგულისხმებთ, სულ 90.000-მდე კაცს შეადგენდა. სხვა ერის ამ რაოდენობით შემოსახლებამ სამხრეთ საქართველოში არა მხოლოდ დემოგრაფიული სურათი, არამედ კულტურული იერსახეც მნიშვნელოვნად შეცვალა. საკუთარი წარსულისა და კულტურისადმი ჩვენმა გულგრილმა დამოკიდებულებამ სომხები, რომელთაც იმ ადგილ-სამყოფელის თავდაპირველ სამშობლოდ გამოცხადება, სადაც პურის სუნს იგრძნობენ და ბინას დაიდებენ, ტრადიციულად მოსდგამთ, კიდევ უფრო გაათამამა და დღეს მათ პრეტენზია ბევრად მეტზე აქვთ, ვიდრე მათ შორეულსა და უახლოეს წინაპრებს ჰქონდათ.

აქტუალურ მეცნიერებათა რიცხვს ისტორია იმიტომაც მიეკუთვნება, რომ იგი ყოველთვის იძლევა საშუალებას თანამედროვე მოვლენათა ანალოგიების მის წიაღში დაძებნისა. დღევანდელი ვითარება ჩვენგან ჩვენი ისტორიული წარსულის საფუძვლიან, ღრმა ანალიზსა და საკუთარი ბუნების შესწავლასა და ნაკლოვანი მხარეების მხილებას მოითხოვს, რათა თავსდატეხილ უბედურებათა სხვებზე გადაბრალების ნაცვლად, მათი მიზეზები ჩვენსავე თავსა და ცხოვრების ჩვენსავე წესში ვეძიოთ.

